
LA PRAXI LINGÜÍSTICA DE LA COMUNITAT MORISCA VALENCIANA: UNA VISIÓ DE CONJUNT*

LINGUISTIC PRAXIS OF THE VALENCIAN MOORISH COMMUNITY: AN OVERVIEW

ANTONIO CONSTÁN-NAVA

Universitat de València

antonio.constan@uv.es

Resum: La situació lingüística de la comunitat morisca del Regne de València s'ha analitzat en els últims decennis des de diversos punts de vista: filològics, historiogràfics, antropològics i sociològics. El present treball ofereix una panoràmica d'aquesta situació, en què es posa en relleu la pluralitat de situacions lingüístiques dels seus membres, recollits en els testimoniatges escrits documentats, posant l'èmfasi en el fet que estem davant una realitat complexa, en la qual l'anàlisi de les microhistòries de les informacions recollides és el que ens acosta a la veritable situació. Entre aquestes microhistòries, s'hi analitzaran les particularitats lingüístiques de l'àrab parlat per la comunitat morisca de Llombai a mitjan segle XVI, així com altres casos particulars.

Paraules clau: moriscos, València, llengua àrab, bilingüisme, segle XVI.

Abstract: The linguistic situation of the Moorish community of the Kingdom of Valencia has been analysed in recent decades from various points of view: philological, historiographical, anthropological and sociological. The present work offers an overview of this situation, which highlights the plurality of linguistic situations of its members, collected in the documented written testimonies, emphasizing that we are facing a complex reality, in which the analysis of the microhistories of the

(*) Aquest treball s'emmarca en els estudis realitzats per l'autor dins del grup de recerca en Estudis Àrabs i Islàmics en l'Era Digital (GIEAIED) GIUV2021-505 i del grup de recerca HUM931: Patrimonio andalusí: cultura, documentos y paisajes (CDP). A més, dins del projecte «Toponímia de l'Arc Mediterrani (PID2020-114216RB-C65)», del Toponomasticon Hispaniae, finançat pel MCIN/AEI/10.13039/501100011033. Vull expressar la meua gratitud als revisors anònims pels seus comentaris precisos i esclaridors, i també a la persona encarregada de l'edició i la maquetació de l'article. La seua realització i revisió es va acabar durant una estada de recerca a l'Institut de Recherche sud le Maghreb Contemporaine (Tunísia).

information collected is what brings us closer to the true situation. Among these microhistories, the linguistic particularities of the Arabic spoken by the Moorish community of Llombai in the mid-16th century will be analyzed, as well as other particular cases.

Key words: morish, Valence, Arabic language, bilingualism, 16th century.

1. INTRODUCCIÓ

Els motins de 1503, les Germanies i les revoltes dels mudèjars de la serra d'Espadà, Benaguasil i Bèrnia seran els tres esdeveniments que decidiran la realitat dels mudèjars valencians (Burns 1989: 139-167). A partir d'aquests esdeveniments, la política cristiana va plantejar les bases de l'anomenada «qüestió morisca», una problemàtica que va afectar el regne valencià durant tot el segle XVI, fins al decret d'expulsió ja en el XVII (Del Carpio 2004: 114-115). Mudèjars i moriscos, una mateixa minoria amb diferent apel·latiu i estatus, que tenen en comú que ambdues viuran, primer, sota el domini cristià, amb l'avanç dels cristians en la península Ibèrica i, després, sota el seu domini absolut (Gozálbez & Constán 2012: 29). Als primers se'ls permetria el dret a continuar utilitzant la seua llengua àrab, la seua religió, les seues lleis i els seus costums com a musulmans (Febrer 1988: 193); una vegada convertits en els segons, van ser obligats a creure i convertir-se al cristianisme, havent d'esborrar qualsevol signe del seu passat islàmic perquè, oficialment, van haver de deixar de ser musulmans per a convertir-se, forçosament, a la religió catòlica (Bernabé & Rubiera 1999: 599).

Gairebé des del primer dia en què es van dictar les normes per a l'aculturació de la població morisca, la qüestió de la llengua serà un motiu recurrent que aparega en els documents de l'època encunyada com a «algaravia» i «algermia» que:

son las dos únicas denominaciones lingüísticas que vemos usar en la documentación durante todo el siglo XVI para referirse a la lengua de los moriscos o cristianos nuevos y a la lengua romance de los cristianos viejos, normalmente valenciano/catalán, pero que también podía extenderse en su uso al castellano. (Ciscar 1994: 138)

Des de principis del segle XVI, l'àrab serà identificat —primer, per les autoritats religioses, després polítiques— com un element identitari clau de la comunitat morisca i, per consegüent, va ser prompte posat en el punt de mira de les característiques morisques que havien de ser erradicades (Bernabé 2021a: 141). A Granada se'ls prohibirà parlar i escriure en àrab el 1525, tal com apareix recollit en una de les mesures oficials promulgades a instàncies de Carles I:

Por obviar y remedia los daños e inconvenientes que se siguen de continuar los dichos nuevamente convertidos a hablar arábigo, mandamos que ninguno de ellos, ni sus hijos, ni otra persona alguna de ellos, no hable de aquí en adelante en arábigo, ni se haga escritura alguna en arábigo, y hablen todos la lengua castellana. (141)

Una mica més tard, en el sínode de Guadix de 1554, se'ls prohibirà totalment expressar-se en «algaravia».

A València van ser els esdeveniments de les Germanies els que van canviar la realitat mudèjar. Un fet que va modificar el curs successiu de la comunitat musulmana, ja coneguda amb el terme (sovint despectiu) de *moriscos*. Amb la derrota de l'exèrcit del virrei el 25 de juliol de 1521 a l'horta de Gandia i l'inici de la campanya de baptisme forçós (Benítez 2001: 40), acceptat pels mudèjars per a evitar represàlies més grans (Vallés 2000: 262), es marca el final de l'estatut dels mudèjars en aquestes terres (Benítez 1996: 27-50). Cinc anys més tard, van començar les negociacions entre la monarquia i una representació de les aljames valencianes composta per dotze alfaquins, que desembocaria en la concòrdia de 1526. Entre les peticions morisques hi havia la d'assegurar la continuïtat de la tradició cultural mudèjar durant 40 anys i, entre altres coses, continuar usant les vestimentes mudèjars i parlar en algaravia (Benítez 1993: 341-354; Gozálbiz & Constán 2012: 35):

Se dijo en la época que las aljamas valencianas, representadas por doce síndicos, habían pagado al emperador entre 50.000 y 100.000 ducados de oferta compensatoria a cambio de la llamada «concordia de 1526» por la que obtuvieron una licencia de varios años —40 para la monarquía, 10 para la Inquisición— con objeto de ser instruidos debidamente, eludir las penas del Santo Oficio e irse adaptando a la nueva situación en sus costumbres. (Barceló 2009: 25)

El 1528, Carles I va concedir als moriscos una moratòria de deu anys per aprendre aljama o romanç castellà o valencià en l'esmentada concòrdia (Boronat 1901: 424). Unes mesures ajornades a canvi d'imports dineraris fins que, el 1566, els van donar als moriscos granadins un termini de tres anys per a aprendre el castellà; i dos anys abans, el 1564, les Corts de València ordenaran la crema de llibres escrits en àrab (Pérez & Rebollo 2009: 130) i l'ús de la llengua àrab escrita i parlada (García-Arenal 2010: 57). L'any 1595, Felip II va exigir que els xiquets i xiquetes moriscs foren instruits directament en llengua castellana i valenciana, i que el catecisme estiguera redactat en aquestes dues llengües (Pérez & Rebollo 2009: 130), data que coincideix amb un memorial dels síndics de les aljames en el qual es recorda que la major part dels cristians nous no comprenen ni el valencià ni el castellà (Vincent 1993-1994: 743). Potser perquè València va ser una zona on mai no se'ls arribarà a prohibir categòricament l'ús de la llengua (Bernabé 2021a: 141). Encara que l'ús de l'àrab en terres valencianes no estava prohibit, tanmateix era sinònim de ser un heretge, ja que «manejar el árabe en

principio era actividad sospechosa porque era la lengua de los principales enemigos de España y de Dios» (Bernabé 2009: 109).

Com bé destaca Bernabé sobre la triple realitat de la llengua àrab a l'Espanya del s. XVI, d'una banda, tenim:

la lengua de la realidad granadina y valenciana, esencial para la comunicación diaria y que hay que conocer y trasladar al castellano; por otro lado, la lengua de la erudición y la historia; y, finalmente, la lengua propia de los musulmanes en la península, la que conlleva dentro de sí la carga de pertinacia en seguir firmes en la creencia del islam. (Bernabé 2021a: 141)

Des del punt de vista identitari, s'han plantejat diverses propostes que es poden resumir en dues de difícil conciliació: d'una banda, la que situa la fidelitat a l'islam com un punt clau de la majoria de la població morisca, en la qual el manteniment de la llengua àrab és essencial; de l'altra, la posició que sosté que el «mite» de la repulsa que sentien els cristians envers la comunitat morisca o la rivalitat entre totes dues comunitats és només això, un mite desmitificat per la plena «espanyolitat» dels moriscos (Márquez 1991; Pardo 2001-2002: 158), fins i tot alguna defensa d'un «nacionalisme» sociolingüístic relacionat amb les lluites de les llengües minoritàries (Fuster 1968: 391-430 i 1969: 105-146).

El present treball no se centrarà en les causes de la deterioració de la minoria mudèjar previs a aquests esdeveniments (Ruzafa 1999: 97) ni en les causes directes que van contribuir a l'erosió de la realitat social en la qual estaven immersos fins a la inevitable expulsió de la minoria morisca a principis del segle XVII (Ciscar & García Cárcel 1973; Halperin 1980; García Cárcel 1981; Lea 1990; Epalza 1992; Ruzafa 1993; Bernabé 2020a, 2020b, 2021b). Tampoc no tractarà sobre el procés d'identificació dels moriscos com una comunitat amb una entitat pròpia i individual emmarcada en el marc social d'una cultura, primer, emergent i, més tard, assentada cristiana. Perquè la identitat morisca ha centrat especialment l'interès dels historiadors i filòlegs que han tractat d'acostar-se a aquesta qüestió com a minoria islàmica inserida dins d'una societat cristiana, tema sobre el qual hi ha nombrosos treballs i, en part, tots els que se citen en aquest treball l'aborden des d'un o altre punt de vista.

Les pàgines que segueixen oferiran, d'una banda, una panoràmica de l'estat de la qüestió sobre la realitat identitària que avui podríem catalogar de bilingüe (i diglòssica) de la població morisca del regne valencià; de l'altra banda, es farà una anàlisi lingüística sobre el dialecte àrab parlat al marquesat de Llombai, una població que, majoritàriament, usava la llengua àrab en el seu dia a dia —almenys, la variant andalusina de la zona del llevant peninsular— des de l'obligat baptisme de 1526 fins a l'expulsió el 1609 (Labarta 2011-2013: 223, 225) i, també, la llengua romanç en la variant castellana o valenciana.

2. ELS USOS LINGÜÍSTICS DE LA COMUNITAT MORISCA

Aquells que van imposar el baptisme sota pena de mort no van considerar que un cristià no es naix, sinó que es fa, sobretot, en edat adulta. I en aquesta conjuntura, no van tenir en compte que no n'hi havia prou amb el simple fet d'enfonsar en aigua baptismal els mudèjars. S'havia obviat per complet tota una necessària catequesi cap a aquestes comunitats. Així doncs, Carles I va haver d'imposar, a més, l'inici d'un procés d'instrucció en la fe cristiana i d'adoctrinament en els seus principis bàsics, en la qual

hacían falta catequistas conocedores de la lengua y religión de los neoconvertos y una inversión capital para adecuar o crear templos donde practicar la nueva religión y pagar a los sacerdotes que se encargaran de la administración de los sacramentos de la fe cristiana, entre ellos el bautismo de los recién nacidos. (Barceló 2009: 24)

Aquesta empresa d'adoctrinament prompte es va veure ultrapassada per les dificultats que comportava, entre d'altres, les despeses derivades de tot aquest «negoci dels moriscos» i la falta de religiosos que es va haver de suplir amb nouvinguts fins i tot d'altres països europeus que no sols desconeixien la llengua àrab, sinó també la castellana o catalana.

La situació semblava no haver canviat gaire durant tot el segle XVI, perquè dos anys abans de l'edecte d'expulsió, el jesuïta Ignacio de las Casas va emetre un informe¹ en què incidia en la necessitat de formar predicadors cristians en llengua àrab i en religió islàmica (Bernabé 2009: 109) com a motor previ abans de passar a l'acció proselitista a les terres morisques. Com bé resumeix Bernabé Pons, De las Casas basava la seua argumentació a refutar set idees o grans grups d'opinions generals que hi havia a l'Espanya d'aquells dies en què el corrent oficial i oficiós era acabar amb la llengua àrab. Aquestes opinions es resumeixen en: la necessitat d'erradicar la llengua àrab d'Espanya, tot prohibint-la als moriscos valencians de la mateixa manera que se'ls havia prohibit als moriscos de Granada; l'ensenyament de l'àrab comportava el perill de tornar a cometre errors ja superats; la impossibilitat de tenir suficients mestres educadors formats en àrab en molts anys; la llengua no era una raó influent per a la conversió; l'experiència d'adoctrinar en la fe cristiana als moriscos havia donat resultats infructuosos; fins i tot els moriscos que havien donat mostres de ser bons cristians, en el seu entorn havien estat repudiats; prevalia la idea que amb mitjans coercitius i

1. Titulat *Razones por las cuales se puede entender parte de la importancia que ay en este tiempo que muchos theólogos moços, así de las religiones como otros, y en particular los de la Compañía de Jesús depriendan bien en España la lengua arábica, título que ya adelanta el punto central de su discurso.*

punitius es produïen millors resultats que amb l'adoctrinament (110). Aquesta idea d'adoctrinar els moriscos en llengua àrab ni era nova ni exclusiva del jesuïta. Només cal recordar que Hernando de Talavera a Granada ja va proposar que l'acostament doctrinal cristià als moriscos havia de realitzar-se en la seua llengua, igual que el confessor personal de la reina Isabel i predicador real Martín García Puyazuelo (Bernabé 2021a: 143).

A València, aquesta necessitat també es va posar de manifest a partir de la forçosa conversió, cosa que es va reflectir en la ràpida edició d'una *Doctrina cristiana* en versió bilingüe per als sacerdots. Així, per exemple, el bisbe de Sogorb els demanava que els sermons no els feren només per als cristians vells, sinó que els feren a més per als cristians nous, preferiblement en llengua àrab (Barceló 1984: 144). No obstant això, si aquestes accions predicadores en llengua àrab van tenir pocs defensors en aquells primers anys del segle XVI, menys encara en els anys previs a l'expulsió (Bernabé 2009: 113), en els quals les paraules de Jaime Bleda, dominic d'Algemesí, són clarificadores quan va dir que «en el gesto, en las costumbres, en el hablar, en todo se diferenciaban de nosotros. Afrentávanse llamarse cristianos...» per a argumentar el que per a ell va ser una justificada expulsió (García Marsilla 2009: 341).

D'altra banda, parlar del fet que les comunitats morisques del Regne de València s'expressaven més o menys en àrab, la seua variant andalusina, és caure en una mena de generalització. Fa ja anys que estudis centrats en comunitats concretes de la geografia valenciana aporten dades més o menys precises que poden introduir matisacions a l'hora de donar aquesta idea general i estesa del manteniment de la llengua àrab entre els moriscos valencians. En aquesta línia es mostra Ciscar Pallarés (1994: 135) que resumeix les conclusions de Carmen Barceló (1984), quan diu que

el árabe fue una lengua totalmente reconocida públicamente durante todo el siglo xv, pero en el xvi comenzará su represión, siendo para la Inquisición sospecha de mahometismo la posesión de libros escritos en esta lengua. En cuanto al uso privado se encontraba fuertemente arraigada entre los moriscos en fecha tardía y próxima a la expulsión, con un número considerable de alfabetizados.

En el seu estudi es va centrar en un cas particular, en l'anàlisi de la informació de la documentació sobre l'activitat de la Cort del Justícia Major de la regió de la Vall d'Alfama, al sud de la ciutat de València (136). Va arribar a la conclusió, estesa en l'actualitat, que els moriscos eren una comunitat que coneixia, entenia i parlava el valencià i, si és el cas, el castellà, amb més o menys perfecció, més els homes i els joves de sexe masculí que no les dones, per la qual cosa hi havia un bilingüisme «muy

extendido entre los moriscos, explicado por razones de necesidad o conveniencia, posibilitado por la convivencia y completado porque muchos cristianos también entendían y hablaban el árabe» (159). En la mateixa línia argumenta Bernard Vincent per a Granada (1993-1994: 731-748) i, en un altre cas particular, l'estudi realitzat fa anys sobre la comunitat morisca de la Vall d'Uixó, on el grau de bilingüisme és molt elevat, con el cas d'un testimoni morisc recollit en valencià davant el batle l'any 1535 (Peñarroja 1984: 168-188, especialment 179-180).

En el cas de les causes de fe obertes per la Inquisició contra la minoria morisca, en el període comprés entre 1566 i 1610, s'han documentat un total de 3.050 judicis (Carrasco 1988: 50). Tenint en compte la xifra estimada i més acceptada en l'àmbit acadèmic, segons la qual en el moment de l'expulsió devien ser uns 125.000 moriscos valencians els que emprendrien viatge d'exili, s'està parlant d'un percentatge al voltant d'un 2,4% de la població encausada en els últims 45 anys de permanència d'aquesta comunitat al Regne de València. Aquesta xifra aproximada, gens exagerada i fins i tot minsa, obligaria en part a evitar generalitats que incloguen el conjunt de la comunitat morisca a partir de les anàlisis que s'extraguen d'aquests processos sobre la seua situació lingüística. D'altra banda, la complicada situació sociolingüística de la comunitat morisca es reflecteix en la quantitat de documentació que ha anat apareixent al llarg dels últims 30 anys; esperem que en un futur pròxim es puga obtenir més informació a mesura que isca a la llum el gran nombre de documents existents en diferents arxius del nord d'Àfrica, encara sense catalogar (López 2023: 26; Tahiri 2016: 43-44).

Aquesta situació posa en relleu com, per exemple, des d'una època inicial, el contacte entre la llengua del conqueridor cristià i la de la comunitat araboparlant va fer que s'incorporaren paraules romàniques a la llengua semítica, «interferencias léxicas de diverso tipo de los adstratos catalán, aragonés y castellano, que son esporádicas en textos mudéjares y más abundantes en los documentos árabes de época moderna» (Barceló 2009: 119). Així, el 1505, a l'aljama mudèjar de Benilloba, un dels documents conservats escrits en àrab ens parla d'una llengua farcida de préstecs lèxics romànics, en aquest cas de l'adstrat valencià com a «ha presentat» (أَبْرَجِنْتُ [abrijintad]), «manat» (مَنْطُ [manat]), «dia» (دِا [dia]), entre d'altres (Constán 2010: 279-288). Aquest fenomen ha estat estudiat per les professores Barceló i Labarta, que ja en el seu moment van oferir una llista i precisions lingüístiques d'aquest transvasament del romanç al dialecte àrab dels moriscos valencians (Barceló 1984: 131-136, 161 i següents, especialment, 206-210; Barceló 2009: 119-120) a través de tota la documentació analitzada en els últims anys.

2.1 TRETS LINGÜÍSTICS DE L'ÀRAB AL MARQUESAT DE LLOMBAI

Dins de tot el corpus documental estudiat fins ara, caldria incloure-hi els documents centrats en la producció escrita de la comunitat morisca del marquesat de Llobai en el arxiu documental Osuna C. 587, D. 74-104 de l'Arxiu Històric Nacional, amb un total de noranta folis, la majoria dels quals són en àrab (Constán 2018: 20). En aquests últims, hi ha un total d'11 mans o moriscos que escriuen en àrab (34-35), que podria evidenciar clarament que ens trobem davant d'una comunitat amb un índex elevat d'alfabetització en àrab, al contrari que en altres comunitats morisques del territori sud de València, com Elx, on «a la segona meitat del segle xv, hi havia la necessitat, dels musulmans d'Elx, d'aprendre àrab i és per això que, al gener de 1465, s'atorgà llicència a un alfaquí procedent de “terra de moros” perquè s'establirà a Elx per ensenyar “lletra morisca”» (Garrido 2016: 125).

Quant a la variant àrab andalusina valenciana, és difícil establir unes característiques lingüístiques extrapolables a tot el territori valencià i a l'època. En primer lloc, pel reduït corpus documental del qual es disposa en general; en segon lloc, per la dificultat que els textos comporten a l'hora de realitzar una anàlisi de conjunt que pugua oferir l'evolució d'aquesta variant dialectal des del s. xv fins a l'expulsió. Amb tot, Barceló i Labarta han realitzat una anàlisi diacrònica fenomenal sobre les particularitats de la variant andalusina valenciana a partir dels textos que han treballat (principalment, Barceló 1984: 166-204; Barceló & Labarta 2009: 117-124; Barceló 2011), al qual cal sumar les aportacions d'altres investigadors (Steiger 1932 [1991]; Corriente 1992, 1997, 2013; Harvey 1971; Corriente, Pereira & Vicente 2017; Garrido 2016, 2023).

Com que tota pedra fa paret, els paràgrafs següents tractaran sobre l'estudi diacrònic dels topònims i els antropònims reflectits en àrab en el document esmentat, així com el d'altres termes que puguen ser interessants de remarcar, per tal d'establir algunes particularitats sociolingüístiques que puguen ajudar en aquesta anàlisi de la llengua àrab dels moriscos valencians. L'estudi es fa a partir dels ètims àrabs i es donen també els ètims que hi apareixen en romanç valencià (de vegades són antropònims en castellà, com «Redondo») que puguen donar alguna pista fonètica a les propostes lingüístiques.

Pel que fa a la plasmació vocàlica dels textos, segueixen la norma clàssica d'assenyalar [a], [i], [o], [ā], [ī] i [ū], sense reflectir qualsevol estadi intermedi de pronunciació d'aquestes vocals, com la [e], [ɛ], [o], [ɔ], [ə], aspecte que en la majoria de les ocasions s'ha de deduir pel text romanç valencià que translitera, d'alguna manera, molts dels ètims àrabs continguts en la relació.

En el cas dels topònims, veiem com fluctua la vocalització de *Alginet* (escrit així en la part romanç dels documents) en les variants الْجِنِيَّة [ljanit], الْجِنِيَّة [aljanit], جِنِيَّة [janit] i لَجِنِيَّة [ljannit] (Constán 2018: 71). És a dir, el fenomen de la *imela* no apareix reflectit en la vocalització de la vocal que acompanya la ج [j], que és clarament una [a] (←), mentre que és la vocal de la ن [n] la que sí que marca aquesta *imela* de [a] (←) > [i] (←); no obstant això, és en l'ètim romanç valencià on veiem aquest fenomen fonètic en la [i] de *gi* i una *imela* en estat mitjà de la [a] > [e] en *net*.

Amb el nom de *Catadau* (Constán 2018: 71) té lloc un dels errors típics vistos en l'àrab mitjà, que és l'alternança d'escriptura entre les emfàtiques ط [t] i la ض [d]: غَطَّالُه [gaṭṭaluh] i غَاضُولُه [gaḍūluah]. En alguns estadis de l'andalusí, s'ha donat aquest canvi vocàlic cap a una [u], però des d'una vocal [i], en entorns labiovelars (per exemple, de ad-diwana > duana). En aquest cas, aniria de [ā] > [ū] en un entorn dentoalveolar a causa de la velarització de la consonant. La ◦ final, en aquest cas, està documentada en textos d'àrab mitjà com a marca de femení en lloc de la ة. En aquest cas, és possible una metàtesi de [wa] pel diftong [au]. El canvi de غ [g], fricativa uvular sonora, per [k], oclusiva velar sorda, que s'esdevé de l'ètim àrab al valencià, té lloc també en el topònim de *Gandia*, que apareix escrit com a كَنْدِيَّة [kandiyah] i غَنْدِيَّة [gandiyah] (72). En aquest últim cas, en els textos en àrab apareix escrit la major part de les vegades amb la ك [k].

Un altre cas documentat de metàtesi ocorre amb el terme جَبْد per جَبْد «traginar, tirar, carregar». És a dir, entre els al·lòfons [b] i [d]. En aquest últim cas, a més, la د [d], fricativa interdental sonora, sembla haver-se transformat en د [d], oclusiva dentoalveolar sonora.

Pel que fa al topònim *Alfarb*, bàsicament està escrit com a اَلْحَرْبُ [alḥarb] i الْحَرْبُ [alḥarb] (Constán 2018: 71); és a dir, alternant la خ [h], fricativa uvular sorda, per la ح [h], fricativa faríngia sorda, que en romanç valencià es converteix en [f] fricativa labiodental sorda; mentre que la ب [b] oclusiva bilabial sonora, en romanç valencià es pot tornar sorda, en l'al·lòfon [p], com és el cas.

Quant a les apreciacions lingüístiques a partir de la antroponímia reflectida en la relació comptable (Constán 2018: 62-67):

El nom حَجَج [hajij] apareix en el text romanç com a «Ageg», en què té lloc una pèrdua de la [h] inicial i la ج [j], africada palatoalveolar sonora, que sembla que es torna en [tj], fricativa postalveolar sonora. No obstant això, en uns altres com a جَنَّة [jannat], جَوْجُو [jawjaw] o جَوْقْلِيَّة [jūqlit], aquesta ج [j], africada palatoalveolar sonora, acaba reflectint-se en el text romanç valencià amb l'al·lòfon fricatiu sonor [ʃ]: «Gannet», «Gaugau» i «Gocalet», a pesar que podria ser oclusiu sonor per estar en posició inicial [g]. Aquesta mateixa ج [j] inicial es troba reflectida amb la grafia *j*, de l'al·lòfon valencià [tj]:

جُوَعَيْفَرُ [jū‘ayfar] > Joayfar. No obstant això, en l’antropònim جِنَّه [jannat] > Gannet no sembla apreciar-se una possible *imela* produïda en el topònim الجِنَّة [aljanit] reflectida en el romanç valencià *Alginet*: tan sols una vegada és nomenat com a «Jennet». En aquest cas sí que es podria apreciar tant la *imela* de [a] > [e] com la transformació de la ج [j], africada palatoalveolar sonora, en [tj], fricativa postalveolar sonora.

En alguns noms que contenen l’al·lòfon [s] sembla haver-hi la ja documentada convergència entre س [s] i ص [ʃ] com a simple alternança grafèmica (Barceló 1984: 173; Constán 2021: 54). Això ocorre en صَعْدُ / سَعْدُ Sa‘ad / Çaat; سَعِيدُ / صَعِيدُ Sa‘id.

Quant al fenomen de la *imela*, sembla que es troba reflectit en el terme no antroponímic سَيْكِيَا > séquia. Com pot apreciar-se, hi ha hagut una transformació en l’escriptura en àrab de l’ètim ساقية [sāqiya] en سَيْكِيَا [sikiyā], on la [ā] de la primera síl·laba s’ha reflectit amb una [i], possiblement, tractant de marcar aquesta [e] tancada de l’ètim valencià; i la ق [q] en [k], per la qual cosa és possible que siga un transvasament de l’ètim de l’àrab al valencià i, després, la tornada d’aquest al dialectal àrab valencià. També en la posició final, la [ā] / [à] sembla donar lloc a l’al·lòfon [e], com ocorre en l’antropònim البِنِي [al-binnà] > Banne, possiblement és el terme البِنَاء «l’obrer», encara que en l’àrab, la primera síl·laba sembla tenir *imela* de [a] > [e] o [i], ja que està vocalitzada amb *i* (ـِ).

En diftong final [aw] es reflecteix una *imela* de segon grau en [ew]: البِنَوُ [albitaw] > Beteu. Encara que no apareix sempre aquest fenomen: جَوَّوُ [jawjaw] > Gaugau; أَرِبَوُ [aribaw] > Aribau.

El diftong final [ai] roman invariable en gairebé tots els casos documentats: البِنِي [albnay] > Bonai; غُنِّي [ḡunay] > Gonai; حُسَي [ḡusay] > Josai. No obstant això, en la seqüència [ui], la [u] es torna en l’al·lòfon [ɔ] reflectit com a [o], en البِنُوِي [albūy] > Alboi.

En entorns faringovelars, la [i] dona lloc a l’al·lòfon [e], tal com es reflecteix en el text romanç: بَرَضِيْتُ [bardit] > Bardet; بَرَضِيمُ [bardīm] > Bardem; غَلِبُ / قَلِبُ [ḡalib] > Calep. En aquest últim cas, la ب [b], oclusiva bilabial sonora, s’ha tornat sorda en l’al·lòfon [p].

A partir de la [u], també sembla donar-se l’al·lòfon [ɔ], identificat com a [o] en valencià, en entorns faringovelars. Així, tenim أَسِينَكُو [asinkū] > Asenco; بَرَّقُو [barraqū] > Barraco; القَجُوبُ [alqajūb] > Cachop; القَدِينُ [alqudayn] > Codeni; كُونَيْلُ [kūnil] > Conill; القَجُ [alquji] > Cosi; قُوشَرُ [qūxari] > Coxari; غُنِّي [ḡunay] > Gonai; جُوَعَيْفَرُ [jūa‘yfar] > Joayfar; عُثْمُنُ [‘uṭmin] > Osmen; etc.

En síl·labes tancades ocorreria el mateix, com en بَبْنَه [babunah] > Baboni; ارطنده [arṭundah] > Redondo; بُودِشُ [būdix] > Podes; etc.

En *حُسَيِّ* [ħusay] > Josai es produeix aquest canvi de [u] > [o]. En aquest antroponímic, no obstant això, no s'ha donat el canvi de la ح [ħ], fricativa faríngia sorda, a la [f] fricativa labiodental sorda del romanç valencià. D'altra banda, clarament hi ha hagut una caiguda de la ن [n] final del nom *حَسَيْن* [ħusayn]. En aquest cas, no cau com a desinència de dual sinó de diminutiu, possiblement a causa de la fonètica valenciana (Barceló 1984: 172; Garrido 2016: 134). Ocorre el mateix en *القَدِين* [alqudayn] > Codeni.

De vegades, aquest nom apareix també escrit en el text romanç com a «Josei», la qual cosa aventura que la [a] tendia a un primer estadi de *imela* en [e], cosa que és un exemple del fet que no sempre es manté el diftong [ai].

A més, aquest canvi fonètic [u] > [o] es dona en altres termes no antroponímics com *جُرْنَل* [jurnal]/ *جُرْنَال* [jurnāl] > jornal; *فُرْن* [furn] > forn; *البُولَجَا* [albūlijā]/ *بُل ش* [bulix]/ *البولص* [albūliš] > pòlissa; etc.

La *ixmāma* o palatalització de [u] en [i] sembla trobar-se en el nom de *مَيُونُون* [maymūn] > Maimó, que apareix en repetides ocasions escrit com a *مَيْمِين* [maimin].

Un antropònim curiós és el de *أَلْغُوشُو* [algūxū] també *الْعَشُو* [algaxū], que el text romanç reflecteix com a «Algas», en el qual és possible interpretar una invasió de l'al·lòfon [u] o [ū] en el domini de [a] en entorn velar (Barceló 1984: 169). En aquest cas, a més, hi ha hagut una caiguda de l'última vocal *u* [ū] en el seu transvasament al romanç valencià.

El fonema ع [ʿ] tendeix a desaparèixer a inici de paraula en el seu transvasament al romanç valencià en *علي* [ʿalī] > Ali, en *جُوَعَيْفَر* [jūʿayfar] > Joayfar; però també la seua desaparició en el propi dialecte àrab valencià en la preposició *متعى* [matʿà] per *متى* [matà]. Aquest fonema, a més, s'ensordeix i es transforma en [ħ] davant [ʃ], com ocorre amb el terme *المُعَصِرَة* [al-maʿšira] que es documenta com a *الماحصر* [al-māħšira] i altres variants (Constán 2018).

En el verb *غسل* «netejar» hi ha el canvi de la *غ* [g̃], fricativa uvular sonora, en l'al·lòfon *خ* [ħ], fricativa uvular sorda, que dona *خسلا*, escrit com a *خسالّا* [ħsālā] (Constán 2018: 97). En context alveolar, sembla que aquest mateix al·lòfon *غ* [g̃] tendeix a la palatalització en l'al·lòfon [ġ], palatovelar oclusiva sonora, sota la grafia de *ق* [q], oclusiva uvular sorda. Així sembla ser el cas del terme *البِغَل* [al-baġal] «mula» que apareix escrit *البَقَان* [al-baqān] (148). En aquest ètim, a més, s'infereix un canvi de la *ل* [l] alveolar lateral final, en *ن* [n], dental nasal, possiblement explicat per aquest mateix context fonètic. Aquest fenomen es dona en *بَرَاقِطَه* [baraqīṭah] / *بَرَغِطَه* [baraġīṭah] > barraqueta, amb l'alternança *غ* [g̃] > *ق* [q].

Quant a la transformació interna dels antropònims, tenim la formació del diminutiu que sufixa el morfema del valencià *-et/-eta*: *بَرَاقِطَه* [baraqīṭah]/ *بَرَغِطَه* [baraġīṭah] >

barraqueta. Així com els sufixos *-oll-a el* i *-ell*: كُونَيْل [kūnīl] > conill; مُنْطَل [munṭal] > montal; بَرَيْل [barīl] > parell.

En relació amb altres particularitats lingüístiques, hi ha un total abandó del sintagma nominal de recció (*iḍāfa*) en favor d'una construcció funcional regida per preposició, generalment مِنْ i مَتَّى «de». En el primer cas, amb la pèrdua de l'*alif maqṣūra* final ي, queda مَتَّى, o se substitueix per un *alif*: مَتَّى (Constán 2018: 59). Tan sols en una ocasió es manté la *iḍāfa* en la seqüència تسمية الجرنل «memorial dels jornals» (37). Quant a l'ús clàssic del dual, aquest s'ha substituït completament per l'expressió زوج من «un parell de» (57, entre d'altres).

A tots aquests trets lingüístics del dialectal àrab valencià, concretament, del marquesat de Llombai, cal afegir el fet que és ple de préstecs lèxics del valencià, que van des del llenguatge tècnic (*pòlissa, llibre, provisió, tapieres...*) fins a verbs (*palejar, envasar*), fins i tot termes propis de l'àrab transmesos al valencià i, després, retornats a l'àrab dialectal (*almàssera, séquia, açebib*). També, fins i tot, hi apareixen estructures lingüístiques del valencià aplicades a l'àrab:

habría que añadir la escritura recurrente de la perífrasis verbal, construida con el verbo مشى —como verbo auxiliar, siempre conjugado en tercera persona del singular—, seguido de رأى escrita bajo la forma oralizada de وَرَ—sin preposición o conjunción de enlace, y seguido a su vez de la acción— bajo la forma de otro verbo en infinitivo. [...] La construcción responde claramente a las perífrasis verbales en castellano «ir a ver de + acción», «haber de + infinitivo» o «ir a + infinitivo»; sobre todo, es una construcción del habla común valenciana «veure de + infinitivo». (Constán 2018: 59)

Així mateix, la convivència de dues llengües en el marc lingüístic dels moriscos feia fluir altres mecanismes de creació, com la integració d'un terme no semític en el sistema de flexió interna de la llengua àrab. D'aquesta manera ocorre amb la paraula *jornal* (entre d'altres), terme que al·ludeix a la «jornada laboral» i que apareix en nombrosos documents escrits en àrab del segle XVI (Barceló 1984: 177, 227; Barceló 2009: 119; Constán 2018: 60). Aquesta devia ser una paraula derivada del terme valencià a causa de la influència del substrat romanç sobre l'andalusí, que en singular manté la seua forma; no obstant això, és en plural on es realitza una pseudocorrecció (Blau 1970; Khan 2011: 819), ja que integra l'ètim en l'esquema de flexió interna sota la forma {CaCāCīl} / {CaCaCīl}: جَرَانِيْل [jarānīl] / جَرَنْيْل [jaranīl]:

La integració d'un mot no-semític en el sistema de flexió interna d'una llengua semítica es dona si hi ha dues condicions: a) que la llengua estrangera d'on prové el mot en qüestió siga prou coneguda encara que no dominant en un ambient monolingüe semític [...]; i, b) que no hi hagi un rebuig de la paraula no-semítica per una instància d'ortodòxia lingüística. (Epalza 1990: 137)

Finalment, quant a l'ús del calendari, hi ha evidències que la comunitat morisca usava el calendari cristià en les seues relacions diàries i l'islàmic en els documents i les actes que redactaven (Barceló 2009: 32-33), encara que els escribes moriscos de l'aljama de Llombai usaven i anomenaven per escrit, en general, el calendari cristià tant en la part romanç com en l'àrab dels documents analitzats, això sí, deixant clar que hi feien servir la data «no islàmica» (Constán 2018: 39, 53).

2.2 MÉS ENLLÀ DEL MONOLINGÜISME DELS MORISCOS

D'altra banda, a l'aljama morisca del marquesat de Llombai, en uns anys posteriors al decret de conversió, es posa en relleu el fet que, almenys, aquells moriscos que cada any realitzaven el pagament de les tandes mitjançant un treball per al seu senyor, primer a En Joan de Borja i després al seu fill sant Francesc de Borja, disposaven d'un ampli grau de mobilitat. Els moriscos que figuren en la relació comptable de les tandes de Llombai es desplaçaven entre les localitats més pròximes del marquesat (Llombai, Alfarb, Catadau i l'actual despoblat d'Alèdua) i, a més, a altres pobles més allunyats: Bunyol, Xiva, Torís, València, Paterna, Alginet, l'Alcúdia, Alberic (22 km aprox.), Albalat (28 km aprox.), Navarrés (entre 36 i 59 km aprox.), Barxeta (40 km aprox.), Tavernes de la Vallidigna (46 km aprox.), Gandia (63 km aprox.), Castelló de Rugat (77 km aprox.) i Dénia (100 km aprox.) (Gozálbez & Constán 2012: 63). Els anys comptabilitzats (1533-1539) ofereixen un total aproximat de 200 viatges. En el document original, el reflex comptable d'aquests desplaçaments es troba recollit tant en àrab com en castellà i és en alguns casos una mica diferents. A grans trets, el nombre de 200 desplaçaments cal prendre-s'ho com una xifra aproximativa, sense entrar en valoracions sobre aquesta possible «doble comptabilitat» en què l'escriba morisc volguera, en algun moment puntual, reflectir o no més desplaçaments de cara al seu senyor, en primer lloc, o de cara a l'aljama morisca, en segon lloc, ja siga per a comptabilitzar alguna tanda de més o per a qualsevol altra causa que avui és impossible de dilucidar (62-92). Aquests viatges queden distribuïts de la següent manera: a València, 45; a Dénia, 45; a Gandia, 19; a Alginet, 5; a Castelló de Rugat, 4; a Paterna, 3; a Navarrés, 3; a Torís, 2; a Barxeta, 2; a Bunyol, 1; a l'Alcúdia, 1; a Xiva, 1; a Alzira, 1; a Alberic, 1. A més, hi ha una altra sèrie de desplaçaments en els quals no s'esmenta el lloc de destinació, però que parlen d'acompanyaments a personalitats cristianes com el governador, el recaptador o el batle, així com a la senyora marquesa o el marquès mateix (7 desplaçaments); altres desplaçaments per a transportar la correspondència —albarans, tributs, etc.— (19 desplaçaments); i estades en altres

pobles —sense esmentar-ne noms— (9 desplaçaments), o per a fer compres (7 desplaçaments) (Gozálbez & Constán 2012: 70-79). Els motius dels viatges podien ser per diverses raons. Per exemple,

quando el marqués se embarcaba en el puerto de Denia, presumiblemente, para ir a Barcelona como virrey que era de Cataluña, en uno de estos viajes Juan Alamí hizo nada menos que siete jornales en llevar cargas a dicho puerto junto con otros moriscos cuya carga no se especifica. Dentro de este contexto al morisco Sisi se le abonaron más de diez jornales por haber portado ropa para su señor y para su séquito con el mismo destino. [...] al morisco Gillem se le pagó por llevar la ropa del marqués de vuelta a Valencia, en una de sus visitas al señorío. (63-64)

Els viatges eren realitzats per, almenys, dos o més moriscos que viatjaven junts. Entre les possibles raons d'aquests viatges, acompanyar les cavalcades que portaven la càrrega i, sobretot, la manca de seguretat, ja que en «el viaje se corrían riesgos porque los viajeros podían ser asaltados, robados o asesinados» per un bandolerisme catalogat com una «lacra social de aquellos días» (Barceló 2017: 38). Tampoc no cal perdre de vista que aquests desplaçaments es farien per a justificar jornals, cosa que era un dels motius d'aquests viatges en grup, igual que ho era acompanyar en els seus viatges els marquesos, els seus familiars, el governador, el batle, el majordom del senyor, els mestres artesans, els juristes i el recaptador en els seus trasllats a València (Gozálbez & Constán 2012: 64). Com és lògic en aquestes distàncies, els desplaçaments realitzats pels moriscos duraven diversos dies, tant durant la travessia com l'estada als llocs cristians de destinació. Els moriscos que realitzaven aquests desplaçaments també variaven, és a dir, no els realitzava una única persona, perquè en cas contrari hauria cridat l'atenció i podria haver donat la hipòtesi que els desplaçaments els realitzara qui, d'alguna manera, poguera comunicar-se amb les persones del lloc de destinació. I no és així: en cap moment s'esmenta la llengua parlada pel pagador de la tanda com a motiu a l'hora de realitzar el desplaçament obligat. Així doncs, no seria forassenyat pensar que, d'una manera o altra, tots els moriscos que figuren com a realitzadors d'aquests desplaçaments haurien de ser capaços de comunicar-se i entendre la llengua romanç corresponent, el castellà o el valencià. Així es desprén, a més, de l'informe de De las Casas quan diu: «que los hombres, como son muchos dellos harrieros y tienen comercio con esta ciudad y van a Castilla con las reqüas, por la necesidad de sus tratos entienden algo de ambas lenguas [castellana y catalana]» (Labarta 1985: 282). Aquests testimoniatges posen en evidència un radi elevat de moviment, que supera amb escreix les distàncies aproximades de 40 km que s'han apuntat en treballs anteriors centrats en la mobilitat (Ciscar 2009: 38).

Un altre cas de moriscos bilingües havia de ser, per força, el d'aquells que treballaven per a la seua comunitat i per a les autoritats cristianes, com ha quedat

reflectit en nombrosos treballs (molts dels quals citats en aquest treball). Així és, per exemple, el que es desprén del procés inquisitorial contra el morisc Francisco Jovi, que era el batle d'Algar a la comarca de Morvedre. Que, el 1608, en el detallat, unflat i surrealista judici que li duen a terme —per les causes inversemblants que se l'acusa—, en cap moment al·ludeixen a la necessitat de traductor, per la qual cosa entendria el castellà de l'inquisidor i, a més, acaba confessant —també en la llengua de la causa judicial— que fa l'oració i que instruïa com a alfaquí (Constán 2021a: 237-241). I és que, a partir de l'inici del motor repressor inquisitorial després de l'edicte de conversió i, sobretot, a partir de 1537-40 una vegada complert el termini donat per la concòrdia de 1526, la figura de l'alfaquí es converteix en el principal objectiu a perseguir per la Inquisició (Barceló 2009: 30), una figura que en aquests anys ja no tenia res a veure amb la d'èpoques precedents (Barceló 2009), perquè es produeix, segons les paraules de De las Casas, una confusió entre els qui realment exercien d'autoritat religiosa i les persones que «en sus casas enseñan a sus hijos y familia las cosas ordinarias de su secta —porque todos ordinariamente se cree hazen esto así— como los Cathólicos hazen en sus casas enseñando a sus hijos y familia las cosas de la fe» (30).

Al mateix temps, aquest bilingüisme no era sol d'anada, sinó també de tornada. En la comunitat cristiana vella era habitual, almenys entre aquelles persones que no eren eclesiàstics, un cert grau de bilingüisme. L'aprenentatge de l'àrab el feien per molt diverses raons, entre les quals comunicar-se amb els veïns i/o amistats morisques, conèixer els llibres de rendes musulmans, usar la llengua com a instrument científic i, no menys important, comunicar-se i entendre's amb els súbdits (Barceló 1984: 145).

Entre les personalitats cristianes que havien de conèixer l'àrab tenim el batle de la ciutat de Cocentaina (Garrido 2007: 153-165) a qui, pocs anys abans de la conversió, l'alamí de l'aljama de Benilloba escrivia en àrab, com així ho testifiquen alguns documents conservats (Constán 2009: 297); o el justícia de la ciutat d'Alcoi i també de Cocentaina (Barceló 1984: 314-315, 322-323; Constán 2009: 292-296). Així com els nombrosos casos d'interperts, traductors en aquest període (Bernabé 2021a; El Alaoui & Bernabé 2020), una síntesi dels quals excediria el propòsit d'aquest treball.

La dicotomia món urbà / món rural també infereix matisacions quant a l'ús de la llengua, perquè s'han documentat casos de musulmans que, poc o gens, no parlaven l'àrab. D'aquesta manera, tenim el valencià com a llengua nativa d'alguns mudèjars d'aquest territori. El viatger mudèjar del segle xv 'Abd Allāh Ibn al-Šabbāh va deixar per escrit un relat de viatge titulat *Kitāb Niṣāb al-aḥbār wa-taḍkirat al-aḥyār / Llibre origen dels successos i menció dels virtuosos* (Constán 2021b). En aquest testimoniatge, que d'alguna manera pot catalogar-se com un relat autobiogràfic, tenim diversos episodis en què se'ns mostra un asceta musulmà originari de terres valencianes la

llengua materna del qual era el valencià (60-61, 390) poc menys d'un segle abans de la conversió forçosa, ja que va escriure la seua obra entorn de 1454. El *nasab* o patronímic «al-Şabbāh» el trobem reflectit en entorns de personalitats musulmanes més o menys importants dels segles XII i XIV a Xàtiva, en les figures de dos cadis: Abdolays Abanaçaba (1282) i Muḥammad Açaba (1323) (Constán 2021b: 57), així com en nombrosos mudèjars de la València postconquesta cristiana fins al segle XVII, a Muro d'Alcoi, en la persona de Gaspar Sabaḥ, entre d'altres (Constán 2024: en premsa).

És a dir, era un musulmà que tenia el valencià, no l'àrab, com a llengua materna; musulmà que, a més, no va aprendre l'Alcorà fins que no va complir amb el precepte de la peregrinació a la Meca, ciutat on diu que va emmalaltir quan va beure l'aigua del pou de Zamzam i que «cuando dejé de beberla, comencé a aprender el Corán. Y lo memoricé de una manera fácil, pues Dios me proveía de la sabiduría de sus sentidos» (Constán 2021b: 269). A més, aquest mudèjar pot ser una mostra de com el fet que viure en el context d'una ciutat preeminentment cristiana com ho era la València de finals del segle XIV, afavoriria de molt un procés de, si no ja de desislamització, sí de contaminació o tergiversació espiritual respecte a les creences musulmanes. Alguna de les confessions que fa aquest autor és que «permanecería engañado al respecto si no fuera porque Dios Altísimo nos guio con el Corán en la historia de la ascensión de Jesús» (217). També afirma creure que Jesús era l'esperit de Déu i que a través d'aquest esperit es va fer arribar la paraula de Déu a Maria. Fins i tot diu creure en la virginitat de Maria abans i després que nasquera el seu fill Jesús:

Creí en Jesús y en lo que ha revelado Dios en un libro. Que Jesús es el espíritu de Dios y que su palabra se la hizo llegar a María y a su Espíritu Santo. Que María era virgen antes del embarazo de Jesús y también después de su nacimiento. (390)

El bilingüisme de la societat morisca que hem posat en relleu, a més, queda palés en els processos inquisitorials anteriors a 1609, en els quals la llengua no era un problema perquè es portaren a terme els plets religiosos i, a la fi del segle XVI, no suposava cap entrebanc, ja que hi ha nombrosos exemples de processos lingüístics fluids (Ciscar 1994: 150, entre d'altres). Molts moriscos entenien i parlaven perfectament el castellà. Això es desprén de la proposta que realitzen els consellers agermanats davant el Consell General al desembre de 1520 perquè s'obligara a tots els mudèjars del Regne de València a portar un signe distintiu de la seua condició, fins i tot «les forzaron a llevar una cruz roja en el brazo derecho» (Barceló 2009: 39). Aquesta proposta partia de l'acusació del fet que molts d'ells no arribaven a ser reconeguts pels cristians perquè «van ataviats y ben vestits y parlén molt clar, axí com si fossen crestians» (Vallés 2000: 258), cosa que ja estava passant des del començament del segle XIV; de fet, els

cristians no van deixar de dictar normes per tal d'intentar que es poguera distingir la seua condició a simple vista (Barceló 2009: 39; Meyerson 1991: 113). Malgrat que l'extensió de l'ús de la llengua àrab continuava sent un obstacle, a mitjan segle XVI i durant la cerimònia de la penitència, l'arquebisbe de València, Jorge d'Àustria, en tenia prou amb el fet que els cristians nous digueren bé «sols lo nom de Jesús» (Barceló 1984: 148).

El bilingüisme d'aquestes comunitats morisques no sols ha quedat reflectit o fossilitzat d'alguna manera en la diversa documentació dels segles XVI i XVII estudiada en els nombrosos treballs dels últims decennis. Els moriscos expulsats amb rumb al nord d'Àfrica no sols es van emportar amb ells la pena de ser expulsats d'Espanya, sinó que allà on es van establir van deixar una petjada lingüística d'aquest bilingüisme que els caracteritzava, sobretot la variant araboespanyola. Així va passar a Tunísia, regió d'assentament de molts dels expulsats amb aquesta «“voz del exilio”, casi lengua hablada por los propios exiliados» (Epalza & Slama-Gafsi 2010: 58):

Esta diglosia del uso del árabe (clásico o dialectal) y del bilingüismo con el romance (castellano-aragonés, catalán-valenciano) fue un hecho socio-lingüístico, pero también una situación islámicamente autorizada, tanto en las sociedades hispanas de mediados del siglo xv [...] como en las sociedades magrebíes de principios del xvii. (112)

Quant als moriscos expulsats valencians, les fonts de l'època que es refereixen als que es van assentar a les seues terres al·ludeixen en nombroses ocasions al signe identitari de la llengua que denominen «català» i no tant a l'origen territorial de moriscos hispanos tunisians, «probablemente muy minoritarios, pero definidos como “catalanes”». Aquests moriscos valencians —o, si més no, de parlar català— es van situar, sobretot, en una localitat que va ser coneguda com a Los Catalanes, actualment Crich El Oued o Qarish el-Wadi, a la província de Béja, a la vora del riu Medjerda. Al segle XVIII sembla que van deixar de distingir-se per la llengua, perquè «Francisco Ximénez, que pasó por la zona del pueblo de Los Catalanes en 1724, solo se refiere a su origen en España», encara que per a aquest mateix any, Joseph Morgan, cònsol britànic a Tunísia, que també havia passat per allí, va dir que parlaven en català (Epalza & Slama-Gafsi 2010: 38-39).

Esta situación lingüística de bilingüismo, al llegar los moriscos españoles a Tunicia y en los primeros años que siguieron a la expulsión y a su instalación en el país, fue desapareciendo paulatinamente, en detrimento de las lenguas hispánicas (113)

Aquest fet, més lingüístic que d'origen territorial, va fossilitzar-se com a cognom en les variants «Catalan» (Epalza 1969: 255, 280, 308), «Catlane» (Zbiss 1973: 269), «Catlan» (Zbiss 1990a: 216; Zbiss 1990b: 339) i «Catalina» (Zbiss 1990a: 216, 218; Zbiss 1990b: 340; Slama-Gafsi & Epalza 2004: 442), o el mateix Zbiss, de Llopis.

3. UNA MENA DE RESUM

L'àrab parlat pels moriscos valencians era un dels dialectes de l'hispanoàrab (Barceló 1984: 161), els quals havien patit un procés d'adaptació lingüística menys agressiva que el patit pels seus homòlegs granadins i castellans (Bernabé 2008: 297-329). Tots els estudis recents duts a terme fins ara sobre la qüestió lingüística dels moriscos valencians defensen la pervivència de l'ús de l'àrab; primer, entre els mudèjars i, més tard, entre els moriscos valencians fins al mateix moment de l'expulsió al segle XVII (Guinot 1992: 31):

Así lo indican las referencias contemporáneas, las sucesivas medidas proyectadas o tomadas por las autoridades eclesiásticas para erradicar su uso, el hecho de que gran parte de las mujeres moriscas procesadas por la Inquisición valenciana tuviera que declarar utilizando un intérprete y la existencia de documentación escrita en árabe a lo largo de todo el periodo que tratamos, hasta el año 1609. (Barceló 2009: 117)

De la mateixa manera que el territori granadí, València va ser una referència constant per als moriscos aragonesos que havien perdut l'àrab i que hi enviaven els seus fills a aprendre'l (Bernabé & Rubiera 1999: 602). Nombroses són les evidències que posen en relleu, a més, la producció escrita dels moriscos valencians, tant textos comptables, juridicoreligiosos (Barceló 2009: 63-67) com d'un altre tipus, com ara la poesia (Barceló 2009: 67-69; Barceló & Labarta 2016).

És en aquesta època morisca quan el seu ús té lloc bàsicament en l'àmbit privat i esdevé una llengua molt arrelada entre els moriscos valencians ja en una època tardana i pròxima a 1609, on es troben nuclis concrets d'aquesta comunitat amb un percentatge d'alfabetització prou considerable (Ciscar 1994: 135-136; Barceló 1984: 15-18, 141-151; Epalza 1992: 90, 115 i 117). Aquest nivell d'alfabetització queda també palés en el cas de l'aljama d'Alèdua, al marquesat de Llombai, on més del 10% dels moriscos que figuren com a pagadors de les tandes saben escriure en un àrab no normatiu, però útil en l'àmbit comunicatiu (Constán 2018), amb les particularitats lingüístiques pròpies que cada comunitat morisca conferirà al dialecte àrab valencià que parlaven, com s'ha reflectit en l'anàlisi lingüística dels moriscos llombains de mitjan segle XVI, així com en altres anàlisis sociolingüístiques d'altres comunitats morisques concretes (Garrido 2016; 2023). Perquè, com és (i era) normal en les societats araboparlants, aquestes comunitats s'expressaven «oralmente en una variedad de árabe dialectal mientras que en sus escritos recurría al árabe clásico o literal» (Barceló 2009: 117). Tanmateix, caldria veure fins a quin punt si, en aquesta època, un estudi fins ara no dut a terme —en

part, per la impossibilitat de no disposar de més documentació— sobre la progressió cronològica de l'àrab escrit pels moriscos podria reflectir que ens trobem davant el desenvolupament natural de l'àrab mitjà a un àrab mixt peninsular, igual que va passar a la resta de les zones àrabs durant l'època moderna (Heijer 2012: 1-26; Lentin 2012: 27-50; Mejdell 2012: 235-245).

Els resultats de totes les anàlisis sobre documentació morisca o cristiana referida a moriscos destaquen que és la part masculina i adulta d'aquesta comunitat la que faria ús d'un bilingüisme més o menys estès, però no així la part femenina o juvenil morisca, aspecte que s'extrau dels processos inquisitorials contra morisques necessitades d'interpret (Vincent 1993-1994; Barceló 1984; Ciscar 1994; Barceló 2009, entre d'altres) i que, a més, s'extrau de les paraules del jesuïta Ignacio de las Casas quan va dir que «en muchos lugares deste Reyno ninguna manera de Aljamía entienden, a lo menos mujeres e moachos» (Labarta 1985: 296).

Finalment, entre les causes que han tractat d'explicar el manteniment de l'ús de l'àrab es troba la situació geogràfica. Moltes de les comunitats morisques vivien en llocs aïllats i de difícil accés, on mantenien una certa cohesió com a musulmans; a això va contribuir la conservació de l'organització al voltant d'una aljama i, també, el pes demogràfic d'aquesta comunitat i una relativa poca presència de veïns cristians (Bernabé & Rubiera 1999: 601). Tanmateix, en aquells entorns urbans on els moriscos conviuen diàriament amb cristians, l'ús de l'àrab es veuria reduït a contextos de comunicació intrafamiliar i intrallarg, i, en alguns casos, fins i tot l'ús de la seua llengua era residual per a alguns mudèjars, primer, i moriscos, més tard. Doncs,

Además de ser una comunidad diglósica en lengua árabe, desde el momento en que los musulmanes y cristianos comparten el día a día hubieron de buscar el modo o vehículo para su mutua comprensión. En asuntos de carácter general bastaba un traductor o un intérprete; en las relaciones unipersonales, el conocimiento de las dos lenguas por parte de uno de los interlocutores. Estas necesidades favorecieron la aparición de cierta presión lingüística a favor del romance hablado por la mayoría: catalán o aragonés según zonas; una presión que no sólo fue constante, sino que aumentó en la etapa morisca, en la que el castellano, impuesto como lengua de prestigio, entró además en conflicto lingüístico con el catalán. (Barceló 2009: 118)

Fins a quin punt les apreciacions sobre l'ús en una o altra llengua no haurien estat subjectes a les percepcions —subjectives— de qui els sentien parlar? En moltes ocasions haurien estat condicionades per posicionaments ideològics polítics o religiosos, o una mescla de tots dos. En qualsevol cas, les dades i els testimonis parlen tant en un com en l'altre sentit, des d'aquells que evidencien una taxa alta de monolingüisme en àrab, passant pel bilingüisme, fins a casos puntuals de monolingüisme en llengua romanç. Així doncs, fins i tot tenint en compte la generalització del fet que la comu-

nitat morisca parlava l'àrab dialectal, el segle XVI i el principi del XVII posa en relleu una realitat de matisacions en la qual les microhistòries que van sorgir de l'anàlisi de les fonts són les que veritablement ens acosten a les identitats lingüístiques dels membres d'aquesta comunitat morisca valenciana.

ANTONIO CONSTÁN-NAVA
Universitat de València
antonio.constan@uv.es
ORCID 0000-0003-3804-4298

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BARCELÓ TORRES, Carmen (1984) *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, València, Universitat de València / Instituto Hispano-Árabe de Cultura.
- BARCELÓ TORRES, Carmen (2011) *Àrab i català: contactes i contrastos*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BARCELÓ TORRES, Carmen & Ana LABARTA (2009) *Archivos moriscos. Textos árabes de la minoría islámica valenciana 1401-1608*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- BARCELÓ TORRES, Carmen & Ana LABARTA (2016) *Cancionero morisco*, València, Ángeles Carrillo Baeza.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael (1993) «Las Cortes valencianas y la política morisca en época de Carlos V», *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13/1, p. 341-354.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael (1996) «El verano del miedo: conflictividad social en la Valencia agermanada y el bautismo de los mudéjares, 1521», *Estudis. Revista de historia moderna*, 22, p. 27-52.
- BENÍTEZ SÁNCHEZ-BLANCO, Rafael (2001) *Heroicas decisiones. La Monarquía Católica y los moriscos valencianos*, València, Diputació de València / Institut Alfons el Magnànim.
- BERNABÉ PONS, Luis Fernando (2008) «Aspectos lingüísticos árabes y religiosos islámicos en los estudios sobre mudéjares y moriscos (1975-2005)», dins *X Simposio Internacional de Mudejarismo. Teruel, 14, 15 y 16 de septiembre de 2005: 30 años de mudejarismo: memoria y futuro (1975-2005)*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, p. 297-329.

- BERNABÉ PONS, Luis Fernando (2009) «Por la lengua se conoce la nación. Los moriscos y sus idiomas», *Alborayque. Revista de la Biblioteca de Extremadura*, 3, p. 107-125.
- BERNABÉ PONS, Luis Fernando (2020a) «Identity, mixed unions and endogamy of the Moriscos: the assimilation of the new converts revisited», *Mediterranean Historical Review*, 35/1, p. 79-99.
- BERNABÉ PONS, Luis Fernando (2020b) «Moriscos, al-Ándalus y España. Reconquista diferida y desmemoria activa», dins Maribel Fierro & Alejandro García Sanjuán (ed.), *Hispania, al-Ándalus y España. Identidad y nacionalismo en la historia peninsular*, Madrid, Marcial Pons, p. 103-114.
- BERNABÉ PONS, Luis Fernando (2021a) «Las distintas facetas de las traducciones del árabe en la España del siglo XVI. Apuntes de un panorama diverso», *TRANS. Revista de traductología*, 25, p. 133-154.
- BERNABÉ PONS, Luis Fernando (2021b) «The moriscos and the Christian Spiritually of Their Era», dins Kevin Ingram (ed), *The Conversos and Moriscos in Late Medieval Spain and Beyond*, Leiden/Boston, Brill, p. 235-256.
- BERNABÉ PONS, Luis Fernando & María Jesús RUBIERA MATA (1999) «La lengua de mudéjares y moriscos. Estado de la cuestión», dins *Actas del VII Simposio Internacional de Mudejarismo. Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares, p. 599-632.
- BLAU, Joshua (1970) *On Pseudo-corrections in some Semitic languages*, Jerusalem, Israel Academy of Sciences and Humanities.
- BORONAT Y BARRACHINA, Pascual (1901) *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*, vol. 1, València, Impr. Francisco Vives i Mora.
- BURNS, Robert Ignatius (1989) «Els mudèjars del Regne de València de la generació posterior a la croada», dins *Història del País Valencià. Vol. II: De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, p. 139-167.
- CARRASCO ALMONACID, Rafael (1988) «Historia de una represión: los moriscos y la Inquisición en Valencia 1566-1620», *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 9, p. 27-50.
- CISCAR PALLARÉS, Eugenio (1994) «“Algarabía” y “algemía”. Precisiones sobre la lengua de los moriscos en el Reino de Valencia», *Al-Qanṭara*, 15/1, p. 131-162.
- CISCAR PALLARÉS, Eugenio (2009) «La vida material de los moriscos en el Reino de Valencia. Notas y reflexiones sobre el estado de la cuestión», *Estudis*, 35, p. 37-84.
- CISCAR PALLARÉS, Eugenio, GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo (1974) *Moriscos i agermanats*, València, Tres i Quatre.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (2009) «Catàleg monogràfic de les restes amb escriptura en àrab d'època andalusí i mudèjar pertanyents a Cocentaina i el Comtat»

- dins Pere Ferrer (ed.), *Els musulmans al Comtat*, Cocentaina, Centre d'Estudis Contestans / Fundació MARQ / Diputació d'Alacant, p. 285-304.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (2010) «Nuevas aportaciones sobre la documentación árabe inédita de la villa de Benilloba», dins Elia Gozábez Esteve & Josep Lluís Santonja Cardona (ed.), *Conversos i expulsats. La minoria morisca entre l'assimilació i el desterrament*, Muro d'Alcoi, Ajuntament de Muro, p. 279-288.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (2016) «Valencian spoken loanwords in trilingual documentation of the Moriscos of Llombai (Valence, 16th century)», *Mirabilia/MedTrans*, 4/2, p. 63-73.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (2018) *Proyección islámica e identidad multilingüe. La aljama morisca de Llombai (Valencia, s. XVI)*, Hèlsinki, Academia Scientiarum Fennica.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (2021a) «Identitats i marginalitats morisques (i de morisques) a partir de sentències inquisitorials valencianes», dins Vicent Josep Escartí & Rafael Roca Ricart (ed.), *Identitat i violències. Documentació i literatura*, Catarroja, Afers, p. 233-262.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (2021b) *Libro del origen de los sucesos y recuerdo de los virtuosos: Estudio general y traducción anotada al español del manuscrito unicum núm. 2295 de la Biblioteca Nacional de Túnez*, Madrid, CSIC.
- CONSTÁN-NAVA, Antonio (en premsa) «*Rihla* y autobiografía: datos de vida e identitarios en la obra de Ibn al-Şabbāh», dins Francisco Franco Sánchez & Antonio Constán-Nava (ed.) ?
- CORRIENTE, Federico (1992) *Árabe andalusí y lenguas romances*, Madrid, MAPFRE.
- CORRIENTE, Federico (1997) *A Dictionary of Andalusí Arabic*, Leiden / Nova York / Köln, Brill.
- CORRIENTE, Federico (2013) *A Descriptive and Comparative Grammar of Andalusí Arabic (Handbook of Oriental Studies: Section 1; The Near and Middle East, 102)*, Institute of Islamic Studies of the University of Zaragoza (ed.), Leiden/Boston, Brill, 2013.
- CORRIENTE CÓRDOBA, Federico, Christophe PEREIRA & Ángeles VICENTE (2017) *Dictionnaire du faisceau dialectal arabe andalou. Perspectives phraséologiques et étymologiques*, Berlín/Boston, De Gruyter.
- EL ALAOUÍ, Youssef & Luis Fernando BERNABÉ PONS (2020) «Tras las huellas de Alfonso López, "hechura morisca" de Richelieu», dins Bernard Vincent (coord.) *Comprender la expulsión de los moriscos de España (1609-1614)*, Oviedo, Universidad de Oviedo, p. 455-496.
- EPALZA FERRER, Mikel de (1969) «Moriscos y andalusíes en Túnez durante el siglo XVII», *Al-Andalus*, XXXIX/2, p. 247-327.

- EPALZA FERRER, Mikel de (1990) «Diminutiu amb flexió interna àrab en cognoms catalans: “curt”, “cureyet” (Concentaina, 1515)», *A Sol Post. Estudis de Llengua i Literatura*, 1, p. 133-138.
- EPALZA FERRER, Mikel de (1992) *Los moriscos antes y después de la expulsión*, Madrid, MAPFRE.
- EPALZA FERRER, Mikel de & Abdel-Hakim SLAMA-GAFSI (2010) *El español hablado en Túnez por los moriscos (siglos XVII-XVIII)*, València/Granada/Saragossa, Publicacions de la Universitat de València / Universidad de Granada / Servicio de Publicaciones de la Universidad de Zaragoza.
- FEBRER ROMAGUERA, Vicente (1988) «La organización judicial de las aljamas mudéjares valencianas y la “Suna e Xara”», dins *Crónica del XIII Congreso Nacional de Cronistas de España y XVI Asociación de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia*, vol. I, València, Diputació de València, p. 193-217.
- FUSTER ORTELLS, Joan (1968) *Obres completes*, vol. I, Barcelona, Edicions 62.
- FUSTER ORTELLS, Joan (1969) *Poetas, moriscos y curas*, Madrid, Ciencia Nueva.
- GARCÍA-ARENAL, Mercedes (2010) «La Inquisición y los libros de los moriscos», dins *Catálogo de la Exposición Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural*, Madrid, SECC-Biblioteca Nacional, p. 57-71.
- GARCÍA CÁRCCEL, Ricardo (1981) *Herejía y Sociedad en el siglo XVI. La Inquisición en Valencia, 1530-1609*, Barcelona, Ediciones Península.
- GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente (2009) «Diferencia e integración. Las formas de la vida cotidiana entre los mudéjares y moriscos valencianos», dins Norberto Piqueras (coord.), *Entre tierra y fe. Los musulmanes en el reino cristiano de Valencia (1238-1609)*, València, Universitat de València, p. 341-362.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David (2007) «El difícil veïnatge d'Elx i Crevillent amb el comte de Cocentaina», *La Rella. Anuari de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó*, 20, p. 153-165.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David (2016) «L'àrab i el català en contacte al migjorn valencià: el Baix Vinalopó en el segle XV», *La Rella*, 29, p. 115-140.
- GARRIDO I VALLS, Josep-David (2022) «Evolució lingüística i canvi de llengua a Asp (1609-1797)», *La Rella*, 35, p. 153-175.
- GOZÁLBEZ ESTEVE, Elia & Antonio CONSTÁN-NAVA (2012) *Los vasallos moriscos del marquesado de Llobai en época de Don Juan de Borja y San Francisco de Borja, entre 1533 y 1539*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- GUINOT I RODRÍGUEZ, Enric (1992) «Los mudéjares de la Valencia medieval: renta y señorío», *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, 14, p. 27-47.

- HALPERIN DONGUI, Tulio (1980) *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- HARVEY, Leonard Patrick (1971) «The Arabic Dialect of Valencia in 1595», *Al-Andalus*, 36, p. 81-115.
- HEIJER, Johannes den (2012) «Introduction: Middle and Mixed Arabic, A New Trend in Arabic Studies», dins Liesbeth Zack & Arie Schippers (ed.), *Middle Arabic and Mixed Arabic. Diachrony and Synchrony*, Leiden/London, Brill, p. 1-26.
- KHAN, Geoffrey (2011) «Middle Arabic», dins Stefan Weninger (ed.), *The Semitic Languages. An International Handbook*, Berlín, De Gruyter Mouton, p. 817-835.
- LABARTA GÓMEZ, Ana (1985) «Algunos aspectos del dialecto árabe valenciano en el siglo XVI a la luz del fondo de documentos del AHN», dins *Actas de las II Jornadas de Cultura Árabe e Islámica (1980)*, Madrid, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, p. 281-316.
- LABARTA GÓMEZ, Ana (2011-2013) «La cultura de los moriscos valencianos», *Sharq al-Andalus. Estudios Árabes*, 20, p. 223-247.
- LEA, Henry Charles (1990) *Los moriscos españoles. Su conversión y expulsión*, Alacant, Institut d'Estudis «Juan Gil Albert» / Diputació d'Alacant.
- LENTIN, Jérôme (2012) «Moyen arabe et variétés mixtes de l'arabe: premier essai de bibliographie, Supplément n° 1», dins Liesbeth Zack & Arie Schippers (ed.), *Middle Arabic and Mixed Arabic: Diachrony and Synchrony*, Leiden/Londres, Brill, p. 27-50.
- LÓPEZ SERRANO, Aniceto (2022) «La incorporación del norte del reino islámico de Murcia a la Corona de Castilla en 1244 por el infante don Alfonso», Aniceto López Serrano, Gabriel Segura Herrero & Joaquín F. García Sáez (ed.), *La frontera que nos une. La formación de la frontera entre Castilla y Aragón en el Sharq al-Andalus. Origen del estado de los Manuel*, Murcia, Universidad de Murcia / Academia Alfonso X El Sabio, p. 13-68.
- MÁRQUEZ VILLANUEVA, Francisco (1991) *El problema morisco: (desde otras laderas)*, Madrid, Libertarias.
- MEJDELL, Gunvor (2012) «Playing the Same Game? Notes on Comparing Spoken Contemporary Mixed Arabic and (Pre)Modern Written Middle Arabic», dins Liesbeth Zack & Arie Schippers (ed.), *Middle Arabic and Mixed Arabic: Diachrony and Synchrony*, Leiden/Londres, Brill, p. 235-245.
- MEYERSON, Mark D. (1991) *The Muslims of Valencia in the age of Fernando and Isabel: between coexistence and crusade*, Berkeley / Los Angeles, University of California Press.

- PARDO MOLERO, Juan Francisco (2001-2002) «Los moriscos valencianos. Vigencia de un tópico historiográfico», *Revista de Historia Medieval*, 12, p. 155-184.
- PEÑARROJA TORREJÓN, Leopoldo (1984) *Moriscos y repobladores en el Reino de Valencia: la Vall d'Uxó (1525-1625)*, València, Del Cenia al Segura, 2 vol.
- PÉREZ ÁLVAREZ, María Ángeles & María José REBOLLO ÁVALOS (2009) «Lengua y cultura de los moriscos de la comunidad de Hornachos», *Alborayque. Revista de la Biblioteca de Extremadura*, 3, p. 127-143.
- POCKLINGTON, Robert, ANTONIO CONSTÁN-NAVA & Maria Alice RIBEIRO DE SÁ TEIXEIRA FERNANDES (2023) «El sistema de transliteración del árabe a caracteres latinos del *Toponomasticon Hispaniae*. Su aplicación en la toponimia andalusí: ejemplos», dins Javier Terrado Pablo & Javier Giralt Latorre (ed.), *Nuevos senderos en la toponimia hispánica*, Lleida, Pagès Editors, p. 371-386.
- POLANCO ROIG, Lluís Bernat (1990) «Proposició sobre els sistemes de transliteració i transcripció dels mots àrabs al català: publicat per acord del 21 de desembre de 1989», dins *Documents de la Secció Filològica*, 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 141-158.
- RUZAFÀ GARCÍA, Manuel (1999) «En la morería de Valencia. La última sociedad mudéjar», dins *Actas del VII Simposio Internacional de Mudéjarismo. Teruel, 19-21 de septiembre de 1996*, Terol, Instituto de Estudios Mudéjares, p. 95-100.
- SLAMA-GAFSI, Abdel-Hakim & Mikel de EPALZA FERRER (2004) «Entrevista al Sr. Zbiss y a su familia sobre los moriscos y sus descendientes en Tunisia», dins *Actas del VIII Simposio Internacional de Estudios Mudéjares: Mudéjares y moriscos. Cambios sociales y culturales. Teruel 12-14 de septiembre de 2002*, Terol, Centro de Estudios Mudéjares / Instituto de Estudios Turolenses, p. 437-447.
- STEIGER, Arnald (1932) *Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el iberorrománico y el siciliano*, *Revista de Filología Española*, annex XVII, Madrid, Imprenta de la librería y casa editorial Hernando. [Reeditat el 1991 a Madrid pel Consejo Superior de Investigaciones Científicas.]
- TAHIRI, Ahmed (2016) «La Cora de Tudmîr y las tierras del Vinalopó en las fuentes árabes», dins Gabino Ponce (ed.), *La conquista cristiana del Valle del Vinalopó*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 43-70.
- VALLÉS BORRÀS, Vicent Joan (2000) *La Germania*, València, Diputació de València / Institut Alfons el Magnànim.
- VINCENT, Bernard (1993-1994) «Reflexión documentada sobre el uso del árabe y de las lenguas románicas en la España de los moriscos (ss. XVI-XVII)», *Sharq al-Andalus. Estudios Árabes*, 10-11, p. 731-748.
- ZBISS, Nabila (1990a) «L'onomastique espagnole en Tunisie», *Sharq al-Andalus. Estudios Árabes*, 7, p. 215-219.

ZBISS, Nabila (1990b) «La Tunisie, terre d'accueil des morisques venus d'Espagne au début du XVIIe siècle», dins *Actes du IV Symposium Internationale d'Études Morisques sur: Métiers, vie religieuse et problématiques d'histoire morisque*, Zaghuan, CEROMDI, p. 337-342.